

Atomcu Evren Anlayışının İslam Hukukuna Etkisi

Hasan Hacak, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, 223 s.

Ahmet Numan ÜNVER¹

İlimlerin ve fikirlerin, kendi başına geliştiği ve diğer ilimlerden ve görüşlerden etkilenmediğini söylemek vakıya uygun düşmemektedir. Tüm ilmi hareketlerde olduğu gibi İslamî ilimlerde de aynı durum söz konusudur. Bunun en bariz tezahürlerinden biri de İslam Hukuku (furu ve usulü) ile Kelam ilmi arasında görülebilmektedir. Bu ilimlere dair eserlerde işlenen bazı ortak konular (hüsün-kubuh vb.) ve kullanılan bazı ortak terimler bu iki ilim arasındaki ilişkiye ışık tutmaktadır.

Kelam, dünya görüşü belirleme ve fikri alt yapıyı oluşturma bakımından yadsınamaz bir konuma sahiptir ve bu noktada İslam kelamının benimsediği varlık anlayışı büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda kelamda kullanılan mantık örgüsü ve terimlerden, Grek kültüründe materyalist-ateist bakış açısını savunmada kullanılan atomcu evren anlayışının, İslamî forma sokularak benimsendiği gözlemlenebilmektedir. Hasan Hacak ilgili eserinde kelamda benimsenen atomcu evren anlayışının genelde İslam düşüncesine, özelde İslam hukukuna etkisini ortaya koymaya çalışmıştır.

Hacak'ın bu eseri giriş ve sonuç bölümleri haricinde üç bölümden müteşekkildir. Giriş bölümünde (15-40) konuya giriş mahiyetinde bilgiler verilmiş, eserde atomcu evren görüşünü daha net şekilde temsil etmesi açısından ekseriyetle Hanefî eserlerine atıflarda bulunulduğundan, İslam kültüründe bilhassa furu-i fıkıh, usul-i fıkıh ve kelam üçlüsü arasındaki ilişkiden ve İslam kültürünün baskın evren anlayışı olan atomculuğa ait temel terimlerden ve bunların İslam hukukundaki terminoloji ile bağlantısından söz edilmiştir. Özellikle bu bölümde yer verilen ana kavramlar, eserin ilerleyen bölümlerinin anlaşılabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Eserin “İslam Kültüründe Atomcu Düşünce ve Ana Esasları” başlıklı birinci bölümünde (s. 43-87) ilk olarak Müslümanların karşılaştıkları en baskın iki evren anlayışı olan Aristoculuk ve atomculuktan ikincisinin, İslami ilkelerle

¹ Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri.

uzlaştırılmaya daha müsait bir yapıda olduğundan ve buna bağlı olarak atomculuğun İslamî açıdan yeniden işlenerek dönüştürüldüğünden bahsedilmiştir. Atomculuk öncesinde İslam kültüründe görülen atomun varlığını reddeden “araz taraftarları” ve alemde arazların bulunmayıp sadece birbirine geçmiş maddi cisimlerin varlığını iddia eden “araz inkarcıları”nın akımından bahsedilmiş ve bunların savunucuları, genel kabulleri ve tarihi seyirleri hakkında bilgiler verilmiş ve sonrasında atomcu evren anlayışının İslam kültüründeki gelişim sürecine değinilmiş, bu noktada Gazzâlî ile birlikte Aristo mantığının İslami ilimlere dahil edilmesi ile, özellikle Eş’arî çevrelerde kısmen Aristocu kısmen atomcu bir evren anlayışın ortaya çıkmaya başladığı ifade edilmiştir (s.56).

Yazar İbn Meymun’un kelamın varlık ve bilgi alanındaki 12 ilkesini zikretmiş ve bunların atomculuk ile ilgisi olan 5 madde hakkında kısa açıklamalar yapmıştır (59-67). Bu ilkelere göre atomun varlığı, evrende yalnızca cevher ve arazların bulunduğu ve arazların atomlar olmadan meydana gelemeyeceği, arazların iki ayrı zamanda varlığını sürdüremeyip yok olacağı ve zamanın da anlardan meydana geleceği kabul edilmektedir. İslam kelamının ve bilhassa fıkın işleyişinin genetik kodlarının, eserin bu kısmında yazarın teorik olarak verdiği bu beş temel ilkeyle sıkı bir ilişkisi olduğu söylenebilir.

Hacak, atomcu anlayış ve Aristocu anlayışa dayanan Meşşâî felsefenin evren anlayışlarına dair yaptığı karşılaştırmadan (s.68) yola çıkarak bunların alemin kıdemi ve sonsuzluğu, olaylar ve varlıklarda sebep-sonuç ilişkisinin zorunluluğu gibi kelimî alanındaki yansımalarına değinmiştir.

Yazar birinci bölümde ayrıca atomun varlığı ve bölünemeyen en küçük parça olduğu gibi literatürde yer verilen atomcu evren anlayışının temellendirilmesinde kullanılan delillere yer vermiştir. Yine, İslam kültüründe benimsenen atomculuğun kaynağının net olmamakla birlikte hem Grek hem de Hint kaynaklarından beslenerek oluşturulduğu fikrinin ileri sürülebileceğini söylemiş; İslam kültüründe atomculuğa alternatif veya ona karşı gelişen felsefi ve dini hareketlerden bahsetmiştir. Buna göre Aristoculuk temelli Meşşâî ve İşrâkî felsefe akımlarına; atomculuğu eleştirmekle birlikte alternatif sunmayan ehl-i hadis hareketine ve İbn Hazm’ın atomculuğa alternatif sunduğu dini hareketlere yer vermiştir. Son olarak da atomculuğun dil, siyaset, fen, matematik, sanat, musiki, mimari gibi alanlara etkisine kısaca temas etmiştir.

Kitabın “Atomcu Varlık Tasarımı ve Fıkhın Fürû Hükümleri” başlıklı ikinci bölümünde (s. 91-168) Hacak, fıkhıta kullanılan ayn, menfaat, deyn gibi terimlerin atomculuğun yapıtaşlarını oluşturan cevher ve araz ile ilişkisine ayırmış ve bu ilişkinin fürûdaki yansımalarına dair örneklerle konuyu açık hale getirmiştir. Buna göre fıkhıtaki ayn-menfaat ve ayn-deyn ikililerinde ayn terimi, kelimada kullanılan ayn ve cevherin karşılığı iken menfaat ve deyn terimleri ise kelimadaki arazın karşılığı konumundadır. Buradan yola çıkan Hacak, adeta kelimada evrende cevher ve arazdan başka bir şey olmadığı kabul edildiği gibi fıkhıta konu olan şeylerin de ayn, menfaat ve deyn dışında bir şey olamayacağını kabul edildiğini ileri sürmektedir (s. 92).

Hacak, fıkhıtaki ayn ile atomların birleşmesinden oluşan cismin, menfaat ile bu cisimden faydalanma fiilinin kastedildiğini ve fiillerin de araz kategorisinde yer aldığını zikretmiş, bunun yanında Hanefiler ile diğer mezheplerin menfaatlere bakışlarındaki farklılıklara da işaret etmiştir. Yine o ayn-menfaat ayırımının, kelimadaki kullanımla ilişkili olarak, akitlerin bunlardan hangisi üzerine yapıldığı noktasında önem kazandığını ve bu ayırım sayesinde akit çeşitlerinin ve hükümlerinin ortaya çıktığını ifade etmiş ve bu terimlerin kelimadaki cevher-araz ikilisiyle irtibatına dair klasik eserlerden, menfaat-araz ilişkisiyle ilgili örnekler zikretmiştir (s. 109-126). Ayrıca fıkhıta menfaatin ayndan ayrı bir varlık olarak görülmesinin bazı hukuki sonuçlarına da değinen yazar, bu ayırımın bilhassa Hanefilerin eserlerinde belirgin şekilde uygulandığına, diğer mezheplerde ise pratikte bu derece net uygulamaların olmadığına dikkat çekmiştir.

Bir diğer ayırım olan ayn-deyn ayırımında deynin mahiyetine dikkat çeken yazar, deynin menfaate göre daha kompleks bir yapıda olduğunu vurgulamış ve deynin fiil ya da eşyanın sıfatı olarak araz kategorisine dahil hakiki bir varlığa sahip olabileceği gibi borçlu kişinin sıfatı olarak hükmi bir varlığa da sahip olacağına işaret etmiştir. Fukahanın açıklamalarından yola çıkan Hacak, netice itibarıyla mezheplerin deynin mahiyetine dair sorunları tam olarak çözümlenemedikleri kanısına varmıştır (s. 151). Böyle karmaşık bir yapıya sahip olan deynin zimmet ile münasebeti ve hakiki bir mal olmaması sebebiyle kabzı ve taksimi meselelerine yer veren yazar, ikinci bölümün son kısmını atomcu anlayışın aile hukukuna yansımalarına ayırmıştır. Normal akitlerden çeşitli yönlerden farklılık arz etmesi ve fukahanın da akitleri varlık düzleminde

ele alarak nikah akdine de varlık alanından bir mahal tespiti yapma çabalarının aktarıldığı bu başlığın, atomcu anlayışın hukuka uygulanışının en dikkat çekici kısımları arasında yer aldığı söylenebilir.

Son bölüm olan üçüncü bölüm (s. 171-201) “Atomcu Varlık Anlayışı ve Fıkhın Genel Karakteristikleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yazar, önceki bölümde daha ziyade örnekler ile ortaya koyduğu atomculuk-fıkıh etkileşimini daha üst bir bakışla ele almıştır. O, İslam hukukunun atomculuğun “evrende yalnızca cevher ve arazlar vardır” kabulünü benimsemiş olmasının, hukuki olayların açıklanmasında mutlaka ayn, menfaat, deyn gibi bir varlık teriminin kullanılmasına sevk ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca atomcu anlayışın fıkhın diline ve akıl yürütme biçimlerine de etkisi olduğunu söyleyen Hacak, Aristocu anlayıştaki tümel, mahiyet, cins, nevi, fasıl gibi kavramların atomcu anlayışta yerleşmediğini ve bu anlayışta tanımların ve konuların tikeller ve fertler üzerinden yapıldığını, bunun da fıkhın kazuistik yapısını meydana getirdiğini söylemiştir. Yine Aristocu anlayıştaki tümünden gelim ve tüme varım gibi işlemlerin atomcu anlayışta olmamasının, atomculuğu benimseyenlerin düşünce mekanizmasının kıyas (analoji) olmasını doğal bir hale getirdiğini ileri sürmüştür.

Yazar üçüncü bölümün son kısımlarında atomculuğun alternatifi olarak İslam hukukunda yer alan farklı akımlara özellikle İbn Hazm ve Gazzâlî’ye atıflarla kısaca değinmiş, eşyanın mülkiyetinin kelamî-fikhî düzlemde Allah ya da insana izafesinin ne şekilde ele alındığını aktarmış ve son olarak da atomculuğun fıkhı nasıl ve kim ile girdiğine dair varsayımda bulunmuştur. Ona göre karineler, ilk olarak Ebû Hanîfe mektebinin -temel önermeler düzeyinde de olsa- atomcu evren anlayışı ile hareket ettiğini göstermektedir.

Netice olarak Hasan Hacak’ın farklı disiplinlerin birbiriyle etkileşimini ele aldığı, daha ziyade akademik kitleye hitap eden bu eserinin, karmaşık bir konuyu anlatmasına rağmen dil ve üslup açısından başarılı olduğu söylenebilir. Alanında öncü bir çalışma olması hasebiyle yer yer özel araştırma gerektiren alanlara vurgu yapılmasının da, bu gibi bakir alanlara araştırmacıları yönlendirme açısından faydalı olduğu kanaatindeyiz. Eserde işlenen konular fıkıh eserlerinde yer alan hükümlerin ve düşünme biçimlerinin arka planını ortaya koyar nitelikte olduğu için, eserin İslam hukukunda çalışma yapanlar açısından büyük bir önem taşıdığını söyleyebiliriz.